

УДК 811.161.2(07)

О. П. ОРЛОВА

**ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЄВОГО ЕТИКЕТУ І КУЛЬТУРИ
ДІАЛОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ СТУДЕНТІВ ВНЗ
(НА МАТЕРІАЛІ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ Б. ХАРЧУКА)**

Запропоновано шляхи формування культури мовленнєвого етикету і діалогічного спілкування; визначено теоретичні основи дослідження; вибрано з творів Б. Харчука форми мовленнєвого етикету, звертання, вставні і вставлені слова й речення, схарактеризовано потребу їх використання; подано завдання для введення у мовленнєву практику студентів досліджуваних мовних і комунікативних конструкцій.

Ключові слова: мова, мовлення, культура спілкування, форми мовленнєвого етикету, комунікативні завдання.

О. П. ОРЛОВА

**ФОРМИРОВАНИЕ РЕЧЕВОГО ЭТИКЕТА И КУЛЬТУРЫ
ДИАЛОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ (НА МАТЕРИАЛЕ
ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Б. ХАРЧУКА)**

Предложены пути формирования культуры речевого этикета и диалогического общения; определены теоретические основы исследования, извлечены с приведений Б. Харчука формы речевого этикета, обращения, вводные и вставные слова и предложения, охарактеризованы потребности их использования, предложены задания для введения в речевую практику студентов исследуемых языковых и коммуникативных конструкций.

Ключевые слова: язык, речь, культура общения, формы речевого этикета, коммуникативные задания.

O. P. ORLOVA

**FORMATION OF SPEECH ETIQUETTE AND CULTURE OF DIALOGIC
COMMUNICATION FOR UNIVERSITY STUDENTS (ON THE MATERIAL OF
KHARCHUK'S WORKS)**

The ways of a culture of speech etiquette and dialogical communication were proposed: theoretical foundations of research were determined, selected from the works of B. Kharchuk forms of speech etiquette, address, false and pasted words and sentences, characterized the need to use them; given the task for writing in speech practice students study language and communication structures.

Keywords: language, speech, culture, communication, forms of speech etiquette, communication tasks.

Проблема культури діалогічного спілкування – одна з найважливіших у процесі навчання і виховання студентів вищих навчальних закладів. Мовленнєвий етикет і культуру спілкування студіювали як українські, так і зарубіжні дослідники. Серед них С. Я. Єрмоленко, Л. І. Мацько, С. П. Бибик, Н. М. Сологуб, Я. Радевич-Винницький, Л. В. Струганець, Е. Я. Палихата, Є. Чак, Х. Р. Соколова, Н. И. Формановская та багато інших. Але цікавими і потрібними стають дослідження лінгвістичного і лінгводидактичного спрямування, які опираються на матеріали, дібрані з художніх творів письменників, мова яких не вивчалася до сьогодні. Найважливіше завдання культури мовлення – послідовно утверджувати норми літературного мовлення. Крім

дотримання правильного наголошування слів, лексичних і граматичних норм літературної мови, постає важлива потреба вивчати мовлення відомих українських письменників для запозичення з їхнього мовлення слів, сталих словосполучень, які невідомі сучасникам або мають інше мовленнєве забарвлення чи недостатньо використовуються в діалогічному спілкуванні молоді. Причиною цього є мінімальне збагачення мовлення студентів у зв'язку з небажанням читати художні твори, обмеженість вербального міжособистісного спілкування на різних рівнях, оскільки переважає технічний прогрес, який сприяє використанню віртуального спілкування, позбавленого багатств лексики, фразеології, фольклору, мовленнєвого етикету тощо. Саме ці проблеми спонукають до створення нашого дослідження, що спрямоване на вивчення мови творчості Б.Харчука, що сприятиме формуванню мовленнєвого етикету і культури діалогічного спілкування студентів.

Мета дослідження – сприяти формуванню культури діалогічного спілкування за допомогою використання форм мовленнєвого етикету, звертання, вставних і вставлених конструкцій, вибраних із творів Б. Харчука.

Досягненню мети статті сприятиме розв'язання поставлених завдань:

- визначити теоретичні основи дослідження культури спілкування і мовленнєвого етикету;
- запропонувати вибрані з творів Бориса Харчука форми мовленнєвого етикету, звертання, вставні і вставлені конструкції, якими послуговувалися українці в певний історичний час, і схарактеризувати потребу в їх використанні;
- подати розроблені нами завдання для поступового і послідовного введення у мовленнєву практику студентів форм мовленнєвого етикету, дотримання комунікативних показників мовленнєвої культури для.

Відомі поняття «культура мовлення» і «культура спілкування» тісно пов'язані з мовою, мовленням і спілкуванням. Поняття «культура мовлення» тлумачиться як сукупність і система комунікативних якостей мовлення, а також як володіння сукупністю літературних норм на всіх мовних рівнях. Критерії розмежування та онтологічний статус термінів «мова» і «мовлення» до цього часу не мають однозначного тлумачення. З одного боку, мова – це засіб мовлення, механізм, за допомогою якого породжується і розуміється мовлення, з іншого – це система правил і набір одиниць, які становлять узагальнені фахівцями факти мовлення. Мовлення – це конкретно застосована мова, це процес застосування мови з метою спілкування, це мова в дії. Отже, мовлення є одним із модусів існування людської мови (поряд із мовою і комунікацією), індивідуальний акт говоріння або письма, який має усну, писемну або друковану форми вияву, а також постійно повторюваний процес спілкування однією мовою [1, с. 331]. Мова і мовлення тісно між собою пов'язані: мова не тільки породжує мовлення, реалізується, виявляється, об'єктивується в ньому, а й живиться ним, змінюється, розвивається під його впливом. Реалізуючись у мовленні, мова виконує своє комунікативне призначення. Мовлення розглядається як один із видів загальнолюдської діяльності, що використовується для соціальної або особистої взаємодії [3, с. 6]. С. І. Ожегов пояснює спілкування як «взаємні стосунки, діловий або дружній зв'язок» [2, с. 386]. Сучасна наука визначає спілкування як обмін інформацією (комунікація – спілкування з кимсь), як взаємодію (інтерація – взаємодія), як сприймання людиною людиною (перцепція – сприймання, пізнання). Отже, спілкування охоплює різні сторони процесу контактування між людьми [4, с. 14]. Спілкування реалізується у двох видах: вербальному (словесному) і невербальному (несловесному) – погляд, міміка, жести, вираз обличчя, виражальні рухи інших частин тіла, неканонічні звукові знаки тощо. Мовленнєвому спілкуванню, що є одним із видів мовленнєвої діяльності, який послуговується мовними, паралінгвістичними і екстралінгвістичними засобами, властивий діалоговий характер. Звідси висновок, що діалогічне мовлення і діалогічне спілкування є синонімами. Діалогічне спілкування відображається на письмі в художніх творах українських письменників, де яскраво відображається ділове і побутове усне мовленнєве спілкування, часом не позбавлене діалектизмів, слів і словосполучень, на які вплинули інтерференційні процеси, запозичення, вставні і вставлені конструкції, звертання тощо.

Спілкування зазвичай відбувається у стандартних етикетних ситуаціях під час вітання, звернення до людей, привертання до себе уваги, знайомства, запрошення, вибачення, прохання,

наказу, поради, пропозиції, згоди, відмови, привітання, побажання, подяки, розради, співчуття, схвалення, висловлювання компліментів, докору, критики, сумнівів, прощання тощо.

Відомі шляхи збагачення слів, словосполучень, речень, що виражають форми мовленнєвого етикету в різних діалогічних репліках – це робота зі словниками над збагаченням мовленнєвого запасу, запозичення слів і їх сполучень з усного мовлення українців, ознайомлення з лексикою різних галузей науки, що розвиваються, техніки, економіки, політики тощо, засвоєння слів і словосполучень, що появляються в результаті історичних змін та розвитку суспільства, наукових досліджень, ділових і побутових стосунків, запозичень із художніх творів тощо.

Твори Б. Харчука багаті на форми мовленнєвого етикету, звертання, фразеологізми, кліше, вставні і вставлені конструкції. Під час ознайомлення зі змістом творів студенти виписують названий матеріал для аналізу, одночасно його систематизуючи. Із творів Б. Харчука ми вибрали вітальні форми мовленнєвого етикету. **Вітання** – це готові фрази, словесні формули для типової ситуації зустрічі з людьми, за умов якої відбуваються взаємне висловлення доброго, приємного. Вітальні форми мають усталений, стандартний, узагальнений характер і їхнє мовлення є стереотипним, тобто усталеним. Стереотипність властива також іншим формам мовленнєвого етикету. Аналіз творів Б. Харчука продемонстрував, що **форми вітання** в них збігаються з тими, які вживають українці Кременеччини й сьогодні. Наводимо їх у діалогічних єдностях, у яких вживаються звертання звертання:

- *Добрий день. – Добрий день* [5, с. 149];
- *Добрий день! – Добрий день, козаче!* [7, с. 13];
- *Добрий день! – Зрастуй.* [5, с. 12];
- *Добридень! – Добридень, кумо ...*[5, с. 114];
- *Добрий день, мамо, ... – Добрий день, дочко, ...* [5, с. 125];
- *Будь здоров, Грицьку! – Здоров, Володько, ...*[5, с. 378];
- *Будь здоров, товаришу Чорнобай... – Добридень, товаришу Броневський* [5, с. 221].

- Подаємо **стимулюючі репліки**: – *Добрий день, стріхо рідна!* [5, с. 150];
- *Добридень, свате!* [5, с. 239]; – *Добридень, чи знати мене не хочеш?* [5, с. 29].

Вибрані вітальні репліки повністю збігаються із сучасними. Але відзначимо, що герої творів Б. Харчука вживають у своєму мовленні також форми мовленнєвого етикету не тільки українські, але й польські, німецькі, латинські. Особливо на мовлення українців вплинула польська мова, оскільки описані події характерні тому історичному періодові, коли Західна частина України входила до складу Польщі. Тогочасні вітальні **діалогічні репліки** такі: – *Дзінь добрий!* [7, с. 13]; – *Дзінь добри, пане Гнатюк!* [5, с. 247]; двочленні **діалогічні єдності**: – *Дзінь добрий, пане! – Помагайбі* [5, с. 299–300]; тричленні діалогічні єдності: – *Дзінь добри!*

- *Пан солтис! Дзінь добри! Заїжджайте, не минайте!*
- *Бардзо дзенькую!* [5, с. 91].

Крім цих вітань, вживаються й інші, загального характеру, в яких також наявні побажання, наприклад:

- *Чесць свідомому кооператору!..*
- *Вітаю, ще раз вітаю* [5, с. 308];
- *З неділею будьте!* [5, с. 447].

Пропонуємо вибрані з творів Б. Харчука **християнські вітання** у міжсвятковий час: – *Слава Йсу! – З святою середию вас, батюшко* [5, с. 127]; – *Слава Йсу...* [5, с. 279].

Герої цих творів послуговуються Великодними вітаннями: – *Христос воскрес! – Воістину воскрес.* [5, с. 63]; – *Христос воскрес, брате! – Воістину воскрес.* [5, с. 62]. У вітальних діалогічних репліках використовуються форми **побажання**, наприклад: – *Будь здорова, кумо...*[5, с. 114]; – *Помагайбі ...* [5, с. 299], так само і діалогічних єдностях, наприклад:

- *Бог на поміч. – Спасибі за добре слово* [5, с. 237];
- *Бог на поміч тобі, синку! – Дякую, мамо, за добре слово!* [5, с. 358];
- *Бог на поміч! – Дякую!* [6, с. 41].

Окремі форми побажання спостерігаємо в діалогічних репліках: – *Най, доню, Господь береже твою честь.* [5, с. 132]; – *... Петре, дай тобі, боже, здоров'я.* [5, с. 451], в діалогічних єдностях: – *Щасливої дороги! – Щастя вам!* [5, с. 63];

Ужито також іншомовні форми побажання: – *Сто лят, сто лят нех жиє ...* [5, с. 63]; – *Віват!* [5, с. 64].

На заняттях з української мови викладач подає в одну вправу вибрані з творів Б. Харчука форми вітання і пропонує завдання: виписати ті форми вітання, якими українці послуговуються сьогодні; назвати форми вітання, якими українці в наш час не користуються.

При цьому відбувається зв'язок мови з історією, коли студенти називають роки, в які українці змогли запозичити польські форми мовленнєвого етикету і т.д.

Вдячність у творах Б.Харчука виражається такими формами мовленнєвого етикету: – *Спасибі, дідуся!* [7, с. 13]; – *Дякую!* [5, с.]; – *Мати Божа – царице небесна!.. Почула ти, заступнице моя, молитви вечірні й ранішні, зглянулася на мої сльози. Яку ж тобі, мати боже, свічку поставити? ...* [5, с.358]. Відповідь на висловлення вдячності подається українською, російською, польською і німецькою мовами: – *Дякую!* [6, с. 41]; – *Спасибі ...* [5, с. 237]; – *Бардзо дзенькую!* [5, с. 91]; – *Bitte!* (будь ласка) [5, с. 315]. За допомогою виконання вправ студенти називають сьогодні активні форми і ті, які зовсім не вживаються сьогодні або мало вживаються.

У діалогічних репліках героїв творів Б.Харчука багато **звертань, наприклад:** – *Добродії і добродійки, Петро у нас гість. Попрошу тихше.* [5, с. 225]; – *Он він, прошу пана, ...* [5, с. 229]; *Гей ти, капельдудка, марша панам, марша!* [5, с. 278]; – *Ядвіго! Прентко!* (в перекладі з польської – швидко) [5, с. 324]; – *Ходи, голубко, бо страва вичахне!* [5, с. 327]. Виконуючи вправи з цими та іншими звертаннями, характеризуємо кожне з них щодо частоти застосування, складаємо речення, діалогічні єдності, використовуємо під час продукування діалогічних текстів, працюючи в парах.

Пропонуємо вибрані з творів Б.Харчука діалогічні репліки, що містять форми **вибачення:** – *Вибач* [5, с. 313]; – *Прости, Господи, щоб мені* [5, с 73]; – *Не підходь, не підступай сюди, бо я, вибач, лежу в чому мати спородила ...* [5, с. 114]; – *А зараз, вибачай, на роботу пора* [5, с. 91]; – *Я її сказав, перепрошую пана, щоб зверталась до раввіна, а не до нас* [5, с. 122].

Форми прохання виражаються у репліках: – *Бабицю Василю, будьте настільки добрі, киньте жару, я бачу, у вас в печі горить, бо дим коромислом верне.* [5, с. 74]; – *Дайте, Христа ради, хліба дрібку...* [5, с. 187]; – *Дуже прошу, будьте ласкаві, налейте кави* [5, с. 340].

Протягом роботи над формами вибачення і прохання проводимо їх аналіз щодо ситуацій використання, складаємо діалогічні конструкції з ними, визначаємо найбільш уживані, будемо з ними діалогічні репліки, єдності, тексти.

Урізноманітнюють і збагачують діалогічне мовлення досліджуваних творів **вставні і вставлені конструкції**, що мають місце в діалогічних репліках: – *Слово честі! Йй-бо!* [5, с. 13]; – *А я, присяй-бо, вірую* [5, с. 315]; – *Треба одробити сто сімнадцять днів пішаком – одробляйте, будьте добрі* [5, с. 195]; – *А-а ... пан Гнатюк, пшепрошем ...* [5, с. 226]; – *Покійний Яків до такого б не пристав, а він умів молитися, царство йому небесне* [5, с. 243]. Мовний матеріал, який засвоюють студенти, стосується не тільки культури мовлення, форм мовленнєвого етикету, але й пунктуації, синтаксису, морфології; студенти працюють над поняттям і виявленням міжмовної інтерференції; відбувається інтегрований підхід до навчання – взаємозв'язок з іншими дисциплінами.

Збагачують діалогічне мовлення **приказки і прислів'я**, які у творах Б. Харчука виражені репліками і трапляються досить часто, наприклад: – *Обіцяного три роки чекають; Ти не дихнеш, як не збрехнеш* – [7, с. 182]; – *Від тюрми і від торби не відказуйтесь...* [5, с. 362] та багато інших. Для роботи над прислів'ями під час опрацювання лексико-фразеологічних норм проводяться вправи, пов'язані зі словниками – фразеологічним, етимологічним, синонімів, антонімів та іншими, складання діалогів у парах на запропоновані викладачем теми, продукування діалогічних реплік із прислів'ями і приказками, вибраними з творів Б.Харчука, інтерпретуючи свою ситуацію спілкування.

Форми прощання, як і вітання, також різномовні: – *До відзенья* [5, с. 164]; – *Бувай здорова, ...* [5, с. 195] та інші. Опрацювання форм прощання розпочинається зі з'ясування їх походження, потреб, ситуації послуговування ними в певний історичний час українським народом тощо.

Для опрацювання мовленнєвих засобів, використаних письменниками та поетами, можна запропонувати систему завдань, яка полягає в роботі над діалогічними текстами, їх уривками

для виконання завдань мовного і мовленнєвого характеру, формування культури діалогічного спілкування, застосування форм мовленнєвого етикету, чистотою української мови.

Для вироблення викладачем системи вправ пропонуємо завдання, що стосуються відповідних мовних тем з української мови за професійним спрямуванням:

1. Із поданого викладачем тексту вибрати форми вітання, властиві українській мові.
2. Зачитати форми вітання, якими послуговуються українці під час християнських свят. Назвати вітальні формули, які не подаються в аналізованих творах, але використовуються у вашій місцевості.
3. Із поданих форм вираження вдячності виділити ті, які ви вживаєте. Назвати ті форми, якими ви не користуєтесь. Записати форми вдячності, що зафіксовані у словниках. Побудувати діалогічні репліки, ввести їх у діалог.
4. Із поданого тексту виписати фразеологізми, що вживаються як форми мовленнєвого етикету. Побудувати з ними діалогічні єдності.
5. Вибрати з уривка тексту прислів'я, що збагачують діалогічне мовлення героїв творів Б. Харчука. Із поданих викладачем вибрати синонімічні й антонімічні прислів'я. Побудувати з ними діалогічні єдності, діалоги.
6. Виділити приказки, подані в тексті, які вживаються в діалогічних репліках героїв творів Б. Харчука.
7. Із діалогічних реплік виписати вставні конструкції, які вживають герої творів Б. Харчука, схарактеризувати їх за поданим викладачем зразком.
8. Зачитати вставні слова або речення з діалогічних конструкцій твору Б. Харчука і використати власні у створених діалогах.
9. Зачитати діалогічні репліки зі вставленими конструкціями. Пояснити, яку роль виконують вставлені конструкції в діалогічних репліках і текстах.
10. Порівняти форми прохання, що використані у творах Б. Харчука, з відповідними формами, які вживаються сьогодні. Побудувати стимулюючі репліки.
11. Пояснити, у чому полягає відмінність форм звертання описаного історичного періоду, поданих у творах Б. Харчука, від сьогоденних.
12. Розмістити у дві колонки форми прощання: у першій – що вживаються в діалогах творів Б. Харчука, у другій – що використовуються студентами сьогодні.

Для створення діалогічно спрямованих завдань за творами будь-якого письменника викладач повинен прочитати їх, вибрати потрібні форми, проаналізувати, порівняти з тими, що входять в активний словник студентів, дібрати завдання, ввести у вправи, що активно формують культуру сучасного мовлення.

Перспективи дослідження вбачаємо у студіюванні культури діалогічного мовлення студентів за творами інших українських письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики: Підручник / Ф. С. Бацевич. – К.: Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
2. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Под. ред. Н. Ю. Шведовой / С. И. Ожегов. – М.: Русский язык, 1982. – 816 с.
3. Палихата Е. Я. Українська мова за професійним спрямуванням. Підручник для студентів / Е. Я. Палихата. – Київ: Либідь, 2009. – 321 с.
4. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування / Я. Радевич-Винницький. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2008. – 291 с.
5. Харчук Б. М. Волинь: Роман: Тетралогія. Книга перша-друга / Б. М. Харчук. – К.: Дніпро, 1988. – 751 с.
6. Харчук Б. М. Волинь: Роман: Тетралогія. Книга третя-четверта / Б. М. Харчук. – К.: Дніпро, 1988. – 567 с.
7. Харчук Б. М. Школа. Повісті й оповідання: Йосип з гроша здачі / Б. М. Харчук – К.: Веселка, 1979. – С. 10–128.